

УДК 801. 81:159. 954. 2

Ірина Грищенко

АРХЕТИПОВИЙ ПАТЕРН “ТІНЬ” У НАРОДНІЙ ПРОЗІ ПРО ІНОРОДЦІВ

У статті досліджено тексти української народної прози у записах XIX-XX ст., в яких фігурують представники інших етносів, і з’ясувано ототожнення образів інородців та архетипового патерну Тіні.

Ключові слова: архетиповий патерн, народна проза, інородець, Тінь.

Грищенко И. Архетип паттерн “Тень” в народной прозе о инородцах

Статья посвящена исследованию украинской народной прозы в записях XIX-XX ст., в которых фигурируют представители других этносов, и уяснению схожести в восприятии образов инородцев и архетипического паттерна Тени.

Ключевые слова: архетипический паттерн, народная проза, инородец, Тень.

Hryshenko I. The archetype pattern “Shade” in folklore prose about foreigners

The article is devoted for the investigation of the Ukrainian folklore prose about foreigners which was written in the XIX – XX centuries. The author of article attempted to size up the similarity between the conceptions of foreigners and the archetype pattern of Figure.

Keywords: the archetype pattern, folklore prose, heterogeneous person, Figure.

Народна проза представляє значний науковий інтерес у процесі дослідження когнітивного мотиву архетипового патерну Тіні. У текстах зафіксовано образ своєрідної “колективної особистості”, яка дозволяє ідентифікувати “своїх” та “чужих”.

Метою дослідження – з’ясувати сприйняття специфічного сприйняття представників інших етносів на матеріалах народної прози та ототожнення їх з архетиповим патерном Тіні. Об’єктом дослідження виступає українська народна проза у записах М. Номиса, Б. Грінчен-

ка, М. Дикарева, Є. Луньо та ін., в яких присутні персонажі-іногородці.

У науковій літературі на позначення “немісцевих жителів” вживається загальна назва “пошехонці” (використання цього терміна було започатковано виходом у світ збірника “Анекдоти, или веселые похождения пошехонцев” (1798), упорядкованого В. Березайським, в якому зображено пригоди мешканців Пошехонського повіту Ярославської губернії). Проте, на наш погляд, при проведенні дослідження доречніше вживати терміни “інородець” на позначення представника іншого етносу та “іновірець” – на позначення представника іншої конфесії, який використовує дослідниця етнічних стереотипів у слов’янському фольклорі та мові О. Белова [2].

К. Юнг започаткував використання терміна “архетип” для акцентування, що у підсвідомості людини головним є не конкретний зміст, а несвідомий, невидимий патерн. Те, що розуміємо під “архетипом”, за своєю сутністю, уявити неможливо, але характеризується наявністю таких ефектів, які надають можливість його візуалізувати, а саме архетиповими образами, ідеями, патернами [14]. Архетип як патерн, або формотворчий елемент виявляє структуруючий вплив на психічну активність, зумовлену інстинктами. Він є гіпотетичною конструкцією, явище, яке само по собі не пізнається. Виявити його можна лише за його проявами. Архетипові патерни очікують такого моменту, який буде сприяти для їхнього втілення в особистість; вони можуть ділитися на численні кількості варіацій, при чому вони мають здібність зберігати свою індивідуальну своєрідність [1]. К. Юнг виділив такі основні архетипи: Персона (символ – маска), Тінь (символ – Сатана, Гітлер та ін), Аніма та Анімус (символи: аніма – Діва Марія, Мона Ліза; анімус – Ісус Христос, Дон Жуан), Самість (символ – німб святого, коло).

Звичайно, К. Юнг увів термін “Тінь”, спираючись на проведені сеансів з конкретними людьми, які відчують своє несвідоме. Проте, М.-Л. фон Франц – дослідниця архетипових патернів у чарівній казці – стверджує, що у казках “немає нічого *особистого*, що виходить від комплексів людини, в якій було містичне бачення або ж активна уява, завдяки чому народилась та або інша історія, яка відхилилась від архетипових патернів” [10, с. 15]. На її думку, у казках існує патерн, який узгоджується з несвідомим кожної людини.

Тінь може розгледіти в собі людина за умов певної самокритичності – оскільки має особистісну природу. Проте виникають певні труднощі при дослідженні, коли вона постає як архетип. Тобто у

межах людських здібностей визнати відносно зло своєї природи, але спроба зазирнути в обличчя абсолютного зла виявляється рідкісним і приголомшливим досвідом [12]. Архетип Тіні проявляється у примітивних інстинктах і демонструє усе те, чого людина боїться, відкидає, заперечує, усе, що належить до звіриного начала – жорстоке, низьке, підступне, деструктивне, антисоціальне [3]. Юнг К. визначає Тінь як приховані тваринні якості особистості, які є соціально нетерпимими, аморальними [15].

Певна частина специфічних рис, яка притаманна архетипу Тіні, сприймається як власні якості характеру, проте існують випадки, коли джерелом негативу, безперечно, є інша особа. Усе, що відкидається з власного психологічного арсеналу, може перейняти маску ворожого сусіда, який неминуче викликає гнів і провокує ворожість. Людські войовничі інстинкти невикорінні – тому стан абсолютного миру неможливий [12].

Архетип Тіні є відомим мотивом релігії, міфології, фольклору. Міфологічне мислення зображає людину такою, яка складається з тіла і душ (у різних народів кількість душ варіюється (див.: П. Іванов “Народные рассказы о Доле”, 1892, В. Чернецов “Представления о душе у обских угров”, 1959 та ін.). Найбільш “матеріальною” вважається душа-тінь. Після смерті людини ця тінь вирушає за тілом до могили. Проте іноді вона може залишити цвинтар і намагатися повернутися до світу живих. За дослідженнями В. Чернецова, такі душі-тіні можуть завдавати людям суто фізичної шкоди [11, с. 119]. Відсутність тіні у народному світосприйнятті сприймається як приналежність предмета або істоти до потойбіччя (наприклад, відсутність тіні в упирів, відьом та інших демонологічних істот). За дослідженнями Дж. Фрезера, дикуни, зазвичай, вважають свою тінь, як і відображення у воді або дзеркалі, своєю душею або життєво важливою частиною себе [8].

На думку О. Белової, зарахування представників інших народів до категорії “нелюдських” істот проявляється в універсальному комплексі уявлень, пов’язаних з міфологізацією етнічних сусідів. Оцінка “чужих” як ворожих та небезпечних істот бере початок з архаїчних вірувань про те, що прийшли та не приналежні ближчій спільноті люди є представниками “іншого” світу і володіють надприродними здібностями [2, с. 47]. Лише представники “свого” етносу наділяються статусом “людини”.

Варто зазначити, що, попри різну етногенезу, різну релігійну приналежність, у свідомості українського народу іногородці часто ототож-

нювалися: *"Москаль, лях, швед – всі разом – татари; не уникнути їм кари"* [6, с. 106], аналогічна номінація існує і щодо конфесійних уявлень: *"Ксёндз, Жид та собака – усе віра однака"* [9, с. 169] та ін. Зле начало є у житті кожного індивіда. Якщо виникає бажання побажати принцип зла як дійсний, то можна його назвати "дияволом" [13]. У християнській традиції члени опозиції "Бог-диявол" є символами світла і п'тьми, що, відповідно, вплинуло і на фольклорну традицію. То ж, відповідно, інородці у фольклорній традиції є наділені відповідною символікою: *"За жидом і тїнь ганяється"* [6, с. 103], *"Татарва і опівночі тїнь має"* [6, с. 103], *"Нехристь і вночі тїнь має; за ним чорт ходить"* [6, с. 104]. З позиції православних українців обряд хрещення сприймається як залучення до істинної віри і приналежність до "свого" етносу. Служителів культу народна уява зображає відповідно: *"Як священик був чоловіком святим (курсив – Г. І.), то вдарив палицею об камінь, і в його поточилась вода"* [7, с. 57]. Мулла ж не вмів демонструвати дива і, відповідно, не був святим.

У фольклорних текстах образи інородців подаються з негативним забарвленням: їхнє тіло має поганій запах (*"Татарку навіть пес не обнюхе"* [6, с. 106]), негарні, страшні, бридкі (*"Козак зі смерті сміється, бо вона на Хайку похожа"* [6, с. 104], *"У циган коні гарні, бо жінки погані"* [6, с. 106]), нерозумні (*"У воші стільки м'яса – скільки у рабина розуму"* [6, с. 105]), брехливі (*"Москаль тоді правду скаже, як чорт молицьця стане"* [9, с. 38], *"Жид ні сіє, ні оре, а обманом жие"* [9, с. 39]), хитрі (*"Казав москаль право, та й збрехав браво"* [9, с. 38], *"Жид, як не обшукає, то намет и не пообідає"* [6, с. 40]), жадібні (*"Стримуй жида в торгівлі, бо він і воли продасть, і мажу сам потягне"* [6, с. 103]), нікчеми (*"Якщо ти хламида – бери кумом жида"* [6, с. 106], *"Чортзна-що в лаптях, та й то москаль"* [9, с. 38]), крадії (*"Мабуть москаль тоді красти перестане, як чорт молицьця Богу стане"* [9, с. 38]), брудні (*"Накрійся татарським коцом: воші поздыхають"* [6, с. 105]), і взагалі вони – не-люди: *"коза нэ скотына, а москаль нэ людына"* [2, с. 47]. У фольклорній традиції сформувався стереотип про спорідненість інородців з чортом, дружні стосунки *"Москаль з бісом порадились, та й на лихо понадились"* [9, с. 37], брав участь в етногенезі етносу: *"На один копил дідько всіх Ляхів строїв"* [9, с. 39], *"Не дивись, що старий жид сивий, як лунь, він все одно з чорних"* [9, с. 106] (в уявленнях народу чорне має негативну семантику: *"Чорт чорний, а біс рябенський"* [9, с. 23]). Наприклад, у підтекстовій примітці до топографічної легенди "Чорна могила", зафіксованої

на Чернігівщини наприкінці XIX ст., читаємо: *“Название “Чорна” означает символ, противоположный символу св. креста; отсюда “Чорна могила”, т. е. не освященная крестом, знамением”* [4, с. 135]. О. Белова, досліджуючи кольорові характеристики “чужих”, вказує, що саме зв’язок з нечистою силою і пояснює колір їхнього волосся та шкіри [2, с. 45-47].

Проте в єдиному випадку відсутність тіні має важливе значення і смислове навантаження, оскільки є уособленням духовної величі одного з християнських символів: *“духовний шлях Христа, за Біблією, полягав у тому, що він відкинув свою Тінь і нічого не залишив дияволу, тобто став Світлом, в якому немає темряви”* [5, с. 137].

Архетип патерн Тіні є феноменом колективного несвідомого, який має вплив на свідомість індивіду. Архетиповий патерн Тінь на матеріалах народної прози про іногородців демонструє приписування системи характеристик, якостей та здібностей.

Література:

1. A Critical Dictionary of Jungian Analysis, edited by A. Samuels, B. Shorter, F. Plaut. – London–New York: Routledge & KeganPaul, 1986. – 171 p.
2. Белова О. В. Этнические стереотипы по данным языка и народной культуры славян (этнолингвистическое исследование): Дисс... докт. филол. наук: 10. 02. 03 – славянские языки / РАН, Институт славяноведения. – М., 2006. – 264 с.
3. Бхайрав А. Дж. Архетип Тени в юнгианском психоанализе и в тантризме Махакалагни марги. – Режим доступа: <http://abyssman.livejournal.com>.
4. Гринченко Б. Г. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. – Вып. 1: Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и пр. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1895. – 308 с.
5. Зборовська Н. В. Психоаналіз і літературознавство: Посібник. – К.: “Академвидав”, 2003. – 392 с.
6. Луньо Є. Традиційний фольклор Херсонщини у сучасних записках // Міфологія і фольклор. – № 2-3 (3). – 2009. – С. 102-109.
7. Міжетнічні стосунки в українських народних казках / Упор., передмова, приміт., словник І. Грищенко. – К. : ВАТ “Миронівська друкарня”, 2009. – 252 с.
8. Семира. Тень / Архетипы Юнга и Астромифология. – Режим доступа: <http://www.psiland.narod.ru>.
9. Українські приказки, прислів'я і таке ін. Уклав М. Номис / Упорядкув., прим. та вступна стаття М. М. Пазяка. – К. : Либідь, 2003. – 352 с.

10. Франц М.-Л. фон Архетипические паттерны в волшебных сказках / Перев. с англ. В. Мершавки. – М. : Независимая фирма “Клас”, 2007. – 256 с.
11. Чернецтв В. Н. Представления о душе у обских угров // Исследования и материалы по вопросам первобытных религиозных верований. – М.: Из-во АН СССР, 1959. – С. 114-156.
12. Юнг К. Борьба с тенью // К. Г. Юнг. Доклады, статьи.... – Режим доступа: <http://psiland.narod.ru>.
13. Юнг К. Добро и зло в аналитической психологии / Пер. А. Руткевича // Аналитическая психология. Прошлое и настоящее. – М. : “Мартис”, 1995. – 320 с. – Режим доступа: <http://psiland.narod.ru>.
14. Юнг К. Г. Паттерны поведения и архетипы // Юнг К. Г. О природе психе. – Режим доступа: <http://psiland.narod.ru>.
15. Юнг К. Г. Трансцендентальная функция. – Режим доступа: <http://www.klex.ru>.